

ETNOGRAFIYA

ЧОРВАЧИЛИКДА СУРХОН-ШЕРОБОД ВОҲАСИ АСРИЙ ХЎЖАЛИК
АНЪАНАЛАРИ

Қосимов Абдисаттор Чориевич

Термиз иқтисодиёт ва сервис университети тарих

кафедраси ўқитувчиси

abdisattorqosimov@gmail.com

UDK: 94(575.1)

<https://orcid.org/0009-0005-5258-0039>

Аннотация: Ушбу мақолада Шеробод беклигида чорвачиликнинг асосини қўй, эчки ва туялар ташкил этиб, хўжалик эҳтиёжлари даражасида от ва қорамол ҳам боқилгани, асрлар давомида Ўзбекистондаги этник гуруҳларнинг ҳар бирида уй ҳайвонларини боқишда ўзига хос бўлган усул ва тажрибалар шакллانганлиги хусусида сўз юритилади.

Abstract. This article discusses the fact that the basis of livestock farming in the Sherabad principality was sheep, goats, and camels, with horses and cattle also being raised to meet economic needs, and that over the centuries, each of the ethnic groups in Uzbekistan has developed its own unique methods and practices for raising domestic animals.

Аннотация. В статье рассматривается тот факт, что основу животноводства в Шерабадском княжестве составляли овцы, козы и верблюды, а также разводились лошади и крупный рогатый скот для удовлетворения хозяйственных нужд, и что на протяжении веков каждая из этнических групп Узбекистана развивалась свои уникальные методы и практики разведения домашних животных.

Калит сўзлар: чорвачилик, адирликлар, ўтрок аҳоли, қўй, эчки ва туялар, суғорма дехқончилик, буғдой, арпа, дашт.

Key words: livestock, hilly, settled population, sheep, goats and camels, irrigated agriculture, wheat, barley, steppe.

Ключевые слова: Животноводство, горный туризм, оседлое население, овцы, козы и верблюды, орошаемое земледелие, пшеница, ячмень, степь.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). XX аср бошларида Боботоғ, Ҳисор тоғ тизмаларида ва воҳа марказий қисмидаги дашт ҳудудларида чорва моллари, айниқса, қўй-эчкилар нисбатан кўпроқ боқилган. Ушбу хўжалик тури асосан воҳанинг тоғ ёнбағирлари ва дашт ҳудудларида ривожланган. Маълумотларга кўра, бу даврда воҳадаги Шеробод, Денов ва Бойсун бекликларида асосан қўйчилик ривожланган бўлиб, эчки, от, қорамол ва туя нисбатан камчиликни ташкил этган. Бекликлардаги айрим йирик бойларнинг қўй ва эчкилари сони 2 мингдан ошиқ бўлганлиги манбаларда қайд қилинади[1].

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ (RESEARCH METHODOLOGY). Шеробод беклигида чорвачиликнинг асосини қўй, эчки ва туялар ташкил этиб, хўжалик эҳтиёжлари даражасида от ва қорамол ҳам боқилган. Бекликда ҳар бир ҳовлига 1-2 бош от, 5-8 тагача қўй тўғри келган. Туялар асосан бекликнинг чўл ва дашт ҳудудларида боқилиб, уларнинг умумий миқдори 4 мингдан ортиқ бўлган. Бойсун беклигида ҳам чорва моллари ичида қўйлар сони нисбатан юқори бўлиб, бошқа чорва турлари камчиликни ташкил этган[2].

Асрлар давомида Ўзбекистондаги этник гуруҳларнинг ҳар бирида уй ҳайвонларини боқишда ўзига хос бўлган усул ва тажрибалар шаклланган. Қолаверса, ҳатто бир элат истиқомат қиладиган ҳудудда ҳам чорвачиликни

юритишдаги табиий-географик шароитлардаги тафовутлар, кўшни халқларнинг таъсири ёки ижтимоий-иқтисодий сабаблар натижасида хилма-хил усуллардан фойдаланилганини кузатишимиз мумкин.

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Маълумки, бир қатор олимлар томонидан ўтган аср бошларида Ўрта Осиё халқлари учун хўжалик-маданий типларнинг уч йўналиши хос бўлганлиги таъкидлаб ўтилади[3]. Ўтган аср бошларида Сурхон-Шеробод воҳасида учала тип ҳам мавжуд бўлган ва бу даврда воҳани шартли равишда қишлоқ хўжалик хусусиятларига кўра уч зонага бўлиш мумкин: 1) водий суғорма деҳқончилиги, 2) боғдорчилик, чорвачилик билан биргаликдаги тоғ ва тоғ олди деҳқончилик хўжалиги, 3) дашт зироатчилиги ва яйлов чорвачилиги зоналари. Биринчи зонада қарлук, чигатой, дўрмон ва қисман қўнғирот, юз каби этнографик гуруҳлар Шерободдарё воҳасида, Сурхондарёнинг ўрта қисмидаги суғорма деҳқончилик зоналарида бугдой, арпа, кунжут ва полизчилик экинларини экканлар. Иккинчи зонада эса асосан тоғли ва тоғолди ҳудудларида яшовчи тоғчи-катагонлар, чигатойлар, қарлуқлар ва тоғли тожиклар боғдорчилик, чорвачилик ва зироатчилик билан шуғулланганлар. Учинчи зонада эса кўпроқ чорвачилик билан шуғулланувчи этнографик гуруҳлар - қўнғирот, дўрмон, юз, турклар Шерободдарё оралигидаги дашт зоналарида, Боботоғ этакларида, Қизирик, Бандихон, Музробод, Хатробод чўлларида чорвачилик билан, адирликларда эса лалмикор зироатчилик билан шуғулланганлар. Воҳадаги чорвачилик учун қулай бўлган иқлим, табиий шароит тоғ ён адирлари ва кенг чўл зоналарида доимий равишда хайдаб боқиладиган чорвачилик турининг сақланиб қолишига олиб келган. Ушбу зонада яшовчи айрим этник ва этнографик гуруҳларнинг тўлиқ ўтроқ турмуш тарзига ўтмаганлиги сабаби ҳам хўжалигида чорвачилик етакчи ўринда турганлиги

бўлган. Шу боис бўлса қарлук, чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли ўзининг хўжалик, этник-маданий, антропологик ва тил хусусиятларини ўтган аср бошларигача яхши сақлаб қолган эди. Элшунос олимлар Ўрта Осиё аҳолисида чорва хўжалигини юритишнинг тарихан шаклланган учта турини ажратиб кўрсатишади: 1) кўчманчи (кўчма ва ярим кўчма) чорвачилик; 2) яйлов чорвачилиги ва 3) кўра (оғил) чорвачилиги[4].

XX аср бошларида Сурхон-Шеробод воҳасида аҳолининг аксарият қисми асосан аралаш хўжалик тарзини юритган, яъни чорвачилик билан бир қаторда деҳқончилик, уй хунарамандчилиги билан ҳам шуғулланган. Ушбу хўжалик соҳаларига муносабат ва хўжалик юритиш усуллари турлича бўлиб, улар табиий шароит, аҳолининг этник таркиби ва маданий анъаналарнинг хилма-хиллигидан келиб чиққан. Масалан, бу даврда Хоразм воҳаси чорвачилиги учун, асосан, хонаки-яйлов ва хайдов усули хос бўлган бўлса, воҳада 1954-1971 йиллар давомида кенг қамровли тадқиқотлар ўтказган Б.Х. Кармышевнинг фикрича, Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида чорвачиликнинг 1) яйлов; 2) хайдов-яйлов; 3) кўра-хайдов; 4) кўчма типлари бўлган. Ўтроқ аҳолида чорва боқишнинг кўра-яйлов ва кўра тизими, ярим ўтроқ аҳолида хайдов-яйлов ва яйлов тизими, кўчманчи аҳолида эса яйлов ва кўчма чорвачилик тизими устун турган.

Яйлов чорвачилиги учун характерли бўлган асосий хусусият – бу чорвани йил бўйи (йилнинг кўп вақтида) яйловдаги ўтлар билан озиклантиришдир. Ушбу чорвачилик тури асосан воҳадаги тоғли ва тоғолди туманларига хос бўлиб, асосан ярим ўтроқ ўзбеклар, Бойсун тоғларида яшовчи тожикларнинг алоҳида гуруҳлари, шунингдек, туркман, араб каби ярим ўтроқ аҳолига хос бўлган[5]. Яйловдан яйловга хайдаб боқишда чорванинг асосий қисми йил давомида чўпонлар назорати остида мавсумий яйловларда сақланган. Улар учун чорвачиликнинг асосий тури – қўй (асосан ҳисори қўйлар) боқиш бўлган. Чорвадорлар

мавсумга караб уйда хўкиз, кўчқор ва баъзида сигир боқишган[6]. Фақат миниладиган отлар ва сўйишга мўлжалланган кўйларгина доимий бир жойда – кўрада боқилган. Воҳадаги ярим ўтроқ ўзбеклар хўжалигида чорвачилик етакчи ёки деҳқончилик билан тенг мавқеда бўлган. Турк, қарлук, айрим кўнғирот, дўрмон каби ўзбек уруғ-қабилалари учун чорвачиликнинг асосан хайдов-яйлов тизими хос бўлган.

Яйлов чорвачилигида асосан кўйчилик етакчи ўрин тутди. Чорва моллари баҳор ва кузда адирларда боқилган, ёзда ўрта ва баланд тоғ яйловларига ҳайдалган. Қишда эса яна адирларга қайта ҳайдаб келтирилиб, ярим боқув озукалаштиришга ўтказилган. Ўтган аср бошларида яйлов чорвачилиги учун ёзги ва қишки яйловларга анъанавий чорва ҳайдаш йўналишлари катта аҳамиятга эга бўлган. Сабаби ушбу йўналишлар чорва молларини мавсумий яйловларга ҳайдашда муҳим халқа ҳисобланган. Бунда йўналишнинг бошланғич нуқтасидан тартиб сўнгги манзилгача ҳамжиҳатлик, тартиб-қоида ва мувофиқликка қатъий амал қилинган. Тажрибали чўпонлар кўйларни семиртиришда отарни ёйишнинг (ҳайдаб боқиш) аҳамияти катта эканлигини яхши билишган. Уларнинг айтишича, ўз вақтида етарли озиклантирилган ва доимий ҳаракатда бўлган чорва моли тез семиради. Ёйилган кўйлар, ёйилмаган кўйларга караганда семиз бўлган ва қишдан талофатсиз чиқиб, яхши тўл (тўл олиш – қўзилаш мавсуми) берган[7].

Чорвачиликнинг хайдов-яйлов тури текислик ва тоғолди ҳудудларида, яъни дашт ва адирликларда яшовчи ўтроқ аҳолига, асосан ўзбек-қиғатойлар ва тожиклар учун хос бўлиб, улар чорвачиликни суғорма ёки лалми деҳқончилик билан қўшиб олиб боришган. Унга кўра, барча мавсумда чорва моллари яйловларда, қишлоқдан узоқ бўлмаган далаларда боқилган ва фақат қишнинг совуқ кунларида ярим боқув йўлига ўтилган. Одатда баҳорги яйловларга оиланинг бир қисми борган ва ўзлари билан

фақат зарур нарсаларни олиб, ўтов ва капаларда яшашган. Ўтлар қуриб қолгач, чорва моллари ортга қайтарилган ва умумий подага кўшилган. XX аср 20-йилларида воҳада бўрдоки кўйларга бўлган талабнинг ортиши сабабли аҳолининг бир қисми деҳқончиликни бутунлай ташлаб, фақат хайдов-яйлов кўйчилиги билан шуғулланган. Бой чорвадорлар эса товар хусусиятига эга бўлган ғаллакорлик билан ҳам шуғуллана бошлаган[8]. Бунинг учун уларда етарли ишчи ҳайвонлари ва деҳқончилик меҳнат қуроллари бўлган.

Воҳанинг тоғлик тожик аҳолиси учун деҳқончилик билан боғлиқ равишда юритиладиган чорвачиликнинг кўра-хайдов-яйлов тури хос бўлган. Уларда чорвачилик текислик ва тоғолди ўтроқ аҳолидан фарқлироқ ғаллачиликдан кейин иккинчи ўринда турган. Тожиклар баҳорда, қор силжиган пайтда тоғ ёнбағирларидан чорвани қишлоқолди яйловларига, далаларда экин униб чиқиши билан эса қишлоқдан узоқда бўлган ёзги яйловларга-айлоқларга (яйлоқ, жайлов туркча сўзлар бўлиб, географиядаги яйловли атамаси шундан қабул қилинган) ҳайдашган. У ерга аҳолининг бир қисми, асосан аёллар кўчиб ўтишган. Кузда чорва молларини қишлоққа яқин яйловларда ва анғизларда боқишган[9]. Деҳқонлар йирик шохли қорамол, шунингдек, эчки, қўй, от ва эшак ҳам боқишган. Тоғда боқилган эчкиларнинг сути нафас қисиши касалига шифо бўлган[10]. Ушбу даврда ҳар бир тоғли аҳоли хўжалигида ўртача 10-12 та эчки, 8-10 та қўй ва 1-2 та сигири бўлган[11].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари учун кўчманчи чорвачиликнинг “стационар” усули мос келган. Табиий шароитга боғлиқ ҳолда яйловлардан мавсумий фойдаланиш ва чорва билан доимо бирга юриш тизими кўчма чорвачиликнинг ўзига хос хусусиятидир.

Чорвачиликни кўчма тизими фақат ярим дашт ҳудудларида яшовчи (асосан Шерободдарёнинг ўрта оқими хавзасида) ўзбек кўнғиротларида тарқалган эди. Бу ерларда чорвадорлар ўз оиласи билан бирга

чорва изидан мавсумий яйловларга кўчиб | юришган.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Варыгин М.Н. Опыт описание Кулябского бекства // Известия ИРГО. – Спб., 1916. т. 57. – С. 778.
2. Кап. Васильев. Статистические материалы для описания Бухары. Бекаство Ширабадское и части Бойсунского // Сборник геог. топог. и статис. материалов по Азии. – Спб., 1894, вып. 57, – С. 400–402.
3. Хидоятлов И. О характере сельского хозяйства многонациональных районов Сурхандарьинской области в дореволюционное время. – С. 138.
4. Қаюмов А. XIX аср охири – XX аср бошларида Сурхон-Шеробод водийсидаги этник жараёнларнинг баъзи омиллари // Ўзбекистон тарихи. – № 4, 2001. – Б. 30.
5. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1980. – С. 44.
6. Кармышева Б.Х. Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана (конец XIX – начало XX века) // Советская этнография. – № 3, 1969. – С. 45.
7. Жумаев Т. Ўзбекистоннинг тоғли жойларида қишлоқ хўжалиги. – Т.: Фан, 1982. – Б. 37.
8. Дала ёзувлари. Кумқўрғон тумани Очамойли қишлоғи. 2007 йил.
9. Қаюмов А.Р. XIX-XX бошларида Жанубий Ўзбекистон худудида этник ҳолат. Автореферат т.ф.н. – Т., ЎзР ФА Тарих институти, 2011. – Б. 24.
10. Дала ёзувлари. Жарқўрғон тумани Исмоилтепа қишлоғи. 2006 йил.
11. Қаюмов А.Р. XIX-XX бошларида Жанубий Ўзбекистон худудида этник ҳолат. Автореферат т.ф.н. – Т., ЎзР ФА Тарих институти, 2011. – Б. 24.